

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ ORBIS PICTUS NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI ADATAI ÉS TANULSÁGAI*

DR. BAKOS JÓZSEF

Ebben a szerény dolgozatunkban a magyar történeti nyelvjáráskutatást is szolgálni kívánjuk azzal, hogy az első magyar nyelvű Orbis nyelvjárástörténeti vonatkozású adatait állítjuk előtérbe. A nürnbergi 1669-es kiadás magyar szövege a latin és a német textus társaságában értelmezi az *Orbis Pictus* enciklopédikus ismeretanyagát. A magyar cím így utal erre: *A' Láthato világ, háromféle nyelven, az az: Minden derekassab ez világon lévő dolgoknak és az életben való tselekedeteknek le ábrázolása és Deák, Német és Magyar megnevezése. A' fellyül való írásoknak és szókknak laystromával* (Noribergae, 1669).

Hogy az Orbis 1669-es kiadásának magyar szövege *nyelvjárástörténeti* vonatkozásban is értékes forrásunk, az eddigi szakirodalom *semmit sem tudott róla*. Különbén a magyar szöveggel kapcsolatban sok probléma csak újabban merült fel (vö. Bakos: Az Orbis Pictus és magyar szövege nyelvészeti jelentősége. Az Egrei Ped. Főisk. Füzetek, 136. sz.) Első probléma: Ki volt a magyarító? Egyelőre csak annyit tudunk róla, hogy nevére csak az MM jegyek utalnak, s fordítását *soproni* és *ruszti* magyar barátainak ajánlja. A fordító is a *soproni*, illetőleg a *ruszti* vidék szülötte lehetett. A fordítás elé írt ajánló vers szerzője, J. Andreas Dobner is e vidékről származott, s a Nürnberg melletti *Altdorfban* tanult. Mind ő, mind az eddig még ismeretlen fordító a nürnbergi nyelvművelő *Birken-körrel* is kapcsolatban állhatott. Az Orbis magyar fordításához az is értékes adatunk, hogy az Orbis Pictus német textusának készítője a hite miatt Csehországból Nürnbergbe menekült nyelvművelő költő, Birken. A magyar szöveg, a magyar fordítás készítője feltétlenül ebben a körben kapott indítást és ösztönzést arra, hogy lefordítsa az Orbis latin textusát magyarra is. Különbén a fordítás nyelvének nyelvjárási, illetőleg nyelvjárási sajátságai is egyértelműen arra utalnak, hogy a magyarító a dunántúli, közelebbről a nyugat-dunántúli nyelvjárásterület legjellemzőbb jelenségeit, sajátságait is magában foglaló, s még nyelvjárási szinten is álló nyelven fordította az Orbis latin textusát magyarra.

* A debreceni Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszuson tartott előadás teljes példatára.

b) A labiális ö-zés

hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetekben, valamint a *suffixumok* előtt egyaránt erős tendenciával jelentkezik a fordítás nyelvében. Mivel feltételezésünk szerint a fordító Sopron megyei ember lehetett, illetőleg Sopron és Ruszt környékéről származhatott, nyelvének erőteljesebb ö-zése a területileg közeli *Pozsony megyei*, Pozsony környéki, ma elszigetelt-ebb jellegű ö-zésre vonatkozólag is értékes forrás. (Vö. még: NyK. LXVIII, 204.) Különösen következetes a fordítás nyelvében az *l* előtti ö-zés: *k^oll*, *k^ollene*, *k^olleffék* stb. Az ö-zés alábbi példatára nem teljes, csak bizonyításra szolgáló néhány adat szerepel benne: *szvesz^ork^ozte-tett*, *kisz^orz^ott* (Előljárok beféd) *cs^ocfem^o*, (Szózatok abécé), *f^olyh^ok*, *r^op-d^ofnak* (II), *f^old^ot* (III), *p^ornye* (IV), *cs^op^og*, *cs^op* (VII), *f^ocfke*, *r^op-d^of* (XIX), *b^of^odi* (XXIV), *r^opd^of^o* (XXXIV), *f^olf^ord^olt* (XXXVIII), *f^of-ték* (XLI), *p^orsz^oli* (LIII), *cs^obr^ok* (LVI), *cs^op^o*, *p^ord^ot^o* (LVIII), *sz^or-k^oftz* (LXIII), *f^ord^o*, *f^ord^onyi* (CXXIV), *hidegl^olés* (CXLV), *lelk^ok* (CXLIX), *k^or^oftzutak* (LXXXII), *k^or^oftz^okre* (CI), *k^oll^o* (~küllő) (CVII), *r^oftség* (CXI), *p^or*, *p^or^os* (CXXIV), *p^oll^ongér* (CXXV), *b^ogr^ocfke* (CXXIX), *l^ottenek* (CXXXV), *f^old^os* (CXXXVII), *kereftz^ol^o* (CXLIV) stb. stb. Jellemző, hogy a *fel~fél* igekötő következetesen *föl* alakban funkcionál. [Vö. Plander: Gőcseji Szőejtés. Tud. Gyűjt. 1832. III. 64., Nyr, XXIX, 171, LXXVIII. 249, Papp László: A nyugati nyelvjárósterület XVI. sz. végi nyelvi viszonyaihoz: MNy. LIX. 16—23.]

c) Az *i~é* és az *i~ü* szembenállás foka

Az é-zés helyén az *i*-zés ritkán, csak egyszer [*finyivel* (III)] fordul elő, az *ü* helyén sem gyakran, csak a következő alakokban: *bikfa* (XIII), *hivelk* (XVI), *hivelyes* (XXIV), *hively* (XXXVII), *mivelésnek* (CI) stb. [vö. Nyr. VI. 121, XXIX. 171, LXXXIV. 83 és Egriné: Sopron megye nyelve a XVI. sz-ban, Bp. 1965. 38—39.]. De labiális alakban olvasható következetesen az *u^od^o* (CXLVIII), a *h^ut* és az *l^ung* (LX). A nyelvatlasz is e szavakban labiális jelez a nyugati nyelvjárás területén [vö. MNy. LVIII, 25.].

d) Az é-zés és ë-zés az *i*-zés helyén már jellemző sajátágként jelentkezik: *bibéc* (XXIII), *geleszta* (XXXI), *szén* (~szin) (CI), *szerént* (LI), *péncék* (LV), *hátgeréncz* (XX), *megkémélli* (CXVII) stb.

e) Az *a~o*; *o~a*; *o~u* hangviszonyokra vonatkozólag is érdekes képet mutat a fordítás nyelve. Az *a* fonéma javára az *o* visszaszorulását hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetekben egyaránt tapasztalhatjuk: *ragyagnak* (III), *vakondak* (XXVIII), *agykaponya* (XXXIX), *álmad* (XLI), *baronálja*, *baronával* (XLV), *baglyákok* (XLV), *rakatt* (LXV), *fzalánnákok* (LIII), *partékáknak* (LXXI), *pakrocokkal* (LXXII), *barbély* (LXXV), *balha* (LXXIX), *moftaha* (CXIX), *vádálja* (CXXIV), *bajnakok* (CXXXII), *apof-tal* (CXLVII), *állapat*, *ravátolo* (szókra való Layftrom), a *f^o poharnak*, az *aftz-talnak*, a' *tálnak* (a pohárnok, asztalnok, tálnok helyett) (CXXXVIII) stb.

De *o* jelentkezik az *a* fonéma helyén a következő esetekben: *borozk* (XIII), *karvoly* (XXII), *aranyokat* (X), *haydonában kiszállottonak* (CXL).

Találkozunk az *o > u* változással is: *tsurgo* (VI), *bé buréttom*, *bé buburétott* (XCV), *leg tsudálatoffab* (XXXIV), *dudul* (Szózatos ábécé), *máshunnan*, *funt*, *meg funtolom*, *meg hajulok*, *nyomum*, *buburék*ok stb.

f) A magánhangzók időtartamát tekintve — bár az időtartam jelölésében nem mindig következetes a fordító, illetőleg a nyomda — a rövid magánhangzók jelentkezése nagyon számottevő: *hasomlo* (XI), *buza* (XVI), *lud*, *ufzkálnak*, *vizbe* (XXIII), *kut*, *rud* (LXXIII), *posta* (LXXXII), *ufznyi* (LXXXVII) stb. stb.

g) Bizonyos esetekben a nyúlás tendenciájának érvényesülését tapasztalhatjuk. A be-igekötő magánhangzója pl. következetesen hosszú változatban funkcionál: *béburéttom*, *bédugom*, *bé^efő^ed^em*, *békerétem*, *béteszem*, *bévonyom*, *bévonyás* stb. (szókra való Laystrom).

Feltűnő jelenség, hogy a köznyelvi rövid magánhangzók helyén hosszúakat találunk a következő szókban, illetőleg szóalakokban is: *hérnyo* (XXIV), *megifméri* (XLI), *megifmért* (XCII), *mennyézzettel* (LXXII), *mégyen* (LXXXV), *cirkálom*, *cirkálmazás* (CII), *gyépl^eckel* (LXXXV), *nehézek* (CXXVII), *báyt vinak* (CXXXII), *év^e*, *éledel* (CXXI), *tészen* (XLI), *légyen* (LXXVII), *mái náp* (CXXI) [vö. mái náp: Vas m. Nyr. I, 422, II. 374, XVII. 506.].

h) A mássalhangzókkal kapcsolatos jellemző sajátságok közül ki kell emelnünk azt, hogy az intervokális nyúlás igen gyakran jelentkezik a fordítás nyelvében. A nyugati nyelvjáróterület jellemző sajátságait számbavevő közlések (pl. Magyar Nyelvészet, 1860. 95, MNy. XXXIV, 259 stb.) azt is kiemelik, hogy ezen a területen a geminálódás tendenciája igen erős. Ezt példázza az Orbis magyar nyelvű szövegének számtalan szóalakja is. Különösen gyakori az *s*, *l*, *t* és az *r* geminálódása: *ékeffen*, *szollás*, *rendeffen*, *okoffan*, *effik* (Előljáró beszéd), *er^effen* (V), *visselnek* (XXVI), *hassadék* (XCI), *t^ekkélletes* (Előljáró beszéd), *vizellés*, *vizell^e*, *vizellet* (XL), *élleszt^e* (XLII), *t^ezzell^e* (LIV), *árrán*, *árrát* (CXXVI), *futtást* (LXXXII), *béllések^eből* (LXI) stb.

i) Az *l~ly* hangviszonnyal kapcsolatban az a megfigyelésünk, hogy a dunántúli *l*-ezés is jellemző vonása a fordítás nyelve hangtani arculatának: *foldogál* (VI), *kristál* (XI), *kevékedik* (XIX), *bial* (XXVIII), *tévl^egés* (XLII), *szértéles* (LXII), *pendel* (LXXIV), *gerebléli* (XLV), *h^em-pellgeti* (LXV), *k^epp^el^ez* (LXXIV), *fertál* (LXXVII), *pisztolok* (LXXXVI), *pólák* (CII), *válu* (XLVIII) stb. stb. A hely szó és alakjai következetesen *l*-es formák: *hel* (XVI), *t^ezzhelen* (LIV), *temet^ehelek* (CXXII), *f^ezhelen* (CIII), *lef-hel* (szoknak Laystroma) stb. Ez a jelenség is erősítheti azt a feltevést, hogy a szó eredeti tövégi *l*-s volt.

A palatalis *l*-es (*ly*-es) változatok között a leggyakoribbak a következők: *f^elyh^ek* (II), *csollyán* (XIV), *hivelyes* (XXIV), *nadály* (XXXIII), *baglyákok* (XLV), *k^ertvely* (XIII), *h^emp^ely^egre* (LXV), *barbély* (LXXV), és a túlkompenzációs jellegű *atczély* (XIV) és *falyáta* (XV). Jellemző sa-

és sön szóval ismét azt mondom, hogy ez az utolsó dolog minden egyéb dolgoknak fundamentuma: mivel sem okosan valamit véghez nem vihetünk, sem nem is felelősen okosan, hogyha azokat a dolgokat, melyeket véghez kell vinni, és a melleszéljüket közzé nem nyújtjuk előbb igazán miná meg nem értjük. Nincsen pedig semmi is az értelemben, hogy ha azelőtt nem volt az értelem, hogyha azért az érzékenységek, a dolgok között való különbségeket igaz megértésben, szorgalmasan gyakoroltatnak, az szintén annyira részben, mintha valaki az egész bölcseséget, és az egész bölcseséget, és minden okos és az elzárva tartandó eslekedeteknek fundamentumát, fölvetné. Az melly dologt mellyel közönségesen elhennvelük az iskolákban, és osztályokat hagynak a tanítványoknak megtanulni, a mellyeket sem nem is értenek, sem igazán az érzékenységeket le nem ábrázoltatnak avagy elzárva nem mutatattanak, azért ez következik belőle, hogy mind a tanítás mind a tanulás nehezen eslik, mind pedig kevés hasznot is hoz magával.

Imé azért egy új és iskolákat fejtő eszűk: *Attendez világon lévő legderékajab dolgoknak és ebben ez életben való eslekedeteknek lezárva azokat a neveken való megismerése!* Mellyen hogy ne nehezteljenek általmenyi tanítványi tokkal, ti jambor mesterek, ime azért kevés szókkal megmondom micsoda hasznot költésék néktek abból várnotok.

Kicsiny könyvecské ez a mint látjátok: mindazonáltal az egész világnak és az egész nyelvnek rövid fummába foglalása, rakva képekkel, nevekenkel előbb-utóbb.

vid fummába foglalása, rakva képekkel, nevekenkel előbb-utóbb.

I. A képek minden látható dolgoknak (mellyek az láthatatlanok is némijemüképpen vettnek) az egész világban, leábrázolják, és vagy szintén azon kezd, a' mine művel a' nyelvüknek szájában megírattanak: és olly rejtélyesen, hogy semmi lélekleges és derékas dolog abból ki nem hagyattott.

II. A megnevezések, a' minden képek fölébe helyezettett följelölőbirások avagy titulások, melyek az egész dologt közönséges nevel kimondják s jelentik.

III. A megírások, a' hépnek részénként s oly faját nevekkal való megmagyarázati avagy megfejtési, hogy az a' számjeldzőből, a' melly a' képek minden része és annak neve mellé vagyon tve, mindenkort megmutattya miként szolgáljon egyik a' másikra.

Ezenullyn formán kifizertt könyvecské, úgy remenem hogy használni fog először az *elzárva tartandó eslekedetek* kedvelőire, hogy az iskola dologt ne vellyek kinnak lenni, hanem gyönyörűségeket. Mert az nyilván való dolog, hogy a' gyermekek (csaknem csöcsenbősegtől fogva) a' képekben gyönyörködnek, szemeket is ilyen látnyivaló dolgokkal örömeztetgetik. A' ki pedig azt végbeviszi, hogy a' bölcseségek keretsékéből kivesszeffenek az ijeztető dolgok, az nagy munkát vitt véghez.

Másodszor használni fog ezen könyvecské az *figyelmeztetésük fölferkentetésére, a' dolgokhoz való közeledésükre.*

X +

2. ábra

játság az is, hogy a köznyelvi *vitória* szó minden alakváltozatában ly-es: *vitória*, *greg* (=nagy) *vitória* (LXXXIX), *vitória* (XC) stb. Különben néhány példát találunk az *l-ly* váltakozásra is, pl: *foldogál-fo-lyos* (VI), *mell-melly* (XXXIX), *szve gerebléli-gereblyével* (XLVI), *hompellgeti-hompelygre* (LXV), *koppelőz koppelyeket* (LXXV), *mel-like-mellyik* (CXXXIX) stb.

j) Az *n-ny* hangviszony vizsgálata nyomán azt állapíthattuk meg, hogy az *n-es* változatok terheltsége szembetűnő szóvégeken és szuffixumok előtt egyaránt: *fénlik* (III), *kémén* (IV), *posván* (VI), *gyékén* (XVII), *nóstén* (XIX), *patkán*, *nest*, *górén* (XXV), *kicsinkék* (XXVIII), *bárson* (XXXIV), *leánka* (XXXVI), *feledékenység* (XLI), *reménség* (XLII), *picin* (XLIII), *rizedén* (XLVII), *putton* (LV), *füvénből* (LXIV), *alacson* (XCVII), *toron* (CII), *a' tobzodok...ikelődnek*, *háznak* (CXII), *reménség* (CXIV), *kerefmén* (CXVII), *leán* (CXVIII), *gazdaacson*, *szakván* (~szakmány!) (CXXI), *szemfén-vesztő* (CXXXI), *törvén* (CXXXIV), *tartomán* (CXXXVII), *komornikkal* (CXXXVII), *fölhánván* (CXLIII), *szegénség* (CXLVII) stb. stb.

Találunk példát az *n-palatalizációjára* is: *legtisztatanyab* (XXI), *tekenyős* (XXXII), *szappany* (LXI), *szóvétnyek* (XCIII).

A *von* és a *fon* ige minden képzési és ragozási alakjában, illetőleg előfordulásában az *ny-es* változatban funkcionál: *vony*, *bé vonyás* (LXV), *ki vonyattatnak* (LXVII), *fzén vonyoval* (XLIX), *viz-vonyo* (LXXIII), *viszsa-vonyok* (CXV) -*fony*, *fonyo veszszökbül* (XLIV) stb. stb.

B) A fordítás nyelvében jelentkező nyelvjárási *alaktani sajátságok* számbavevése is tanulságos számunkra. Az irodalmi, a tanítási nyelvi norma egységesítő tendenciáinak erősebben ellentállnak a felsorakoztatott sajátságok is.

a) A *-ni* főnévi igenév képző csak: *nyi* alakban funkcionál. Az *alaktani* (képzési, jelezési és ragozási) nyelvjárási sajátságok között ez a legfeltűnőbb: *lennyi*, *okoskodnyi*, *bölcsekednyi*, *cselekednyi*, *találnyi*, *fzolnyi*, *vinnyi*, *tanulnyi*, *mutatnyi* (Előljáro befzéd), *legeltetnyi*, *étetnyi* (XLVI), *röppülnyi*, *szaladnyi* (LXXVI), *usznyi* (LXXXVII), *le irnyi* (XCIX), *tudnyiillik* (CXIII) stb. stb. Valóban feltűnő, hogy a nyelvi kiegyenlítő-dés folyamata még a XVII. században is mennyire lassú ütemű volt, mutatja az *Orbis Pictus*nak mint tankönyvnek alábbi szövegrészlete is:

„A' szollásnak mesterfégi... forgódik a *bötük körül*, *mellyekbül* észve rakja, a' szókat és megtanétja azokat igazan *kimondanyi*, *leirnyi*, észve foglalnyi, szerkesztetnyi, meg választanyi, meg *különböztetnyi*...” (XCIX) „...A' föld gömbölyü, azért *irnyi*, ábrázolnyi *köll* aztot két fél *golyobifokkal*” (CVII). A nyelvjárási jelenségek (pl. az *i*-birtokos személyrag, az *ö*-zés, a határozóragok zártabb változata: *-bül*, az *ít* helyén *ét*; a *-ni* helyett következetesen *-nyi* stb.) e rövid szövegben is feltűnő arányban funkcionálnak.

Nem véletlen, hogy Bessenyei György (A holmi 242. vö. még Benkő Loránd Dolg. a magy. irod. nyelv és stílus tört.-ből: 64) az *Orbis* e részletéhez nagyon hasonló jellegű nyelvjárási sajátságokkal terhelt szöveggel ágál az erősebben *nyelvjárásos nyelvhasználat* ellen.

b) Az *-ít* helyén az *-ét* képző ismét csak teljes következetességgel jelentkezik.

A fentebb idézett szövegrészletben is ezt tapasztalhattuk. Példatárunk nem teljes, csak néhány példát mutatunk itt be: *tanét*, *tanéto*, *tanétványok* (Előljáro befzéd), *ordét* (I), *indét* (V), *fodorét* (LXXV), *fordéto* (XCIII) stb. stb. (Az *-ít* változat különben egyetlen egy esetben sem fordul elő a szövegben!!)

3. ábra

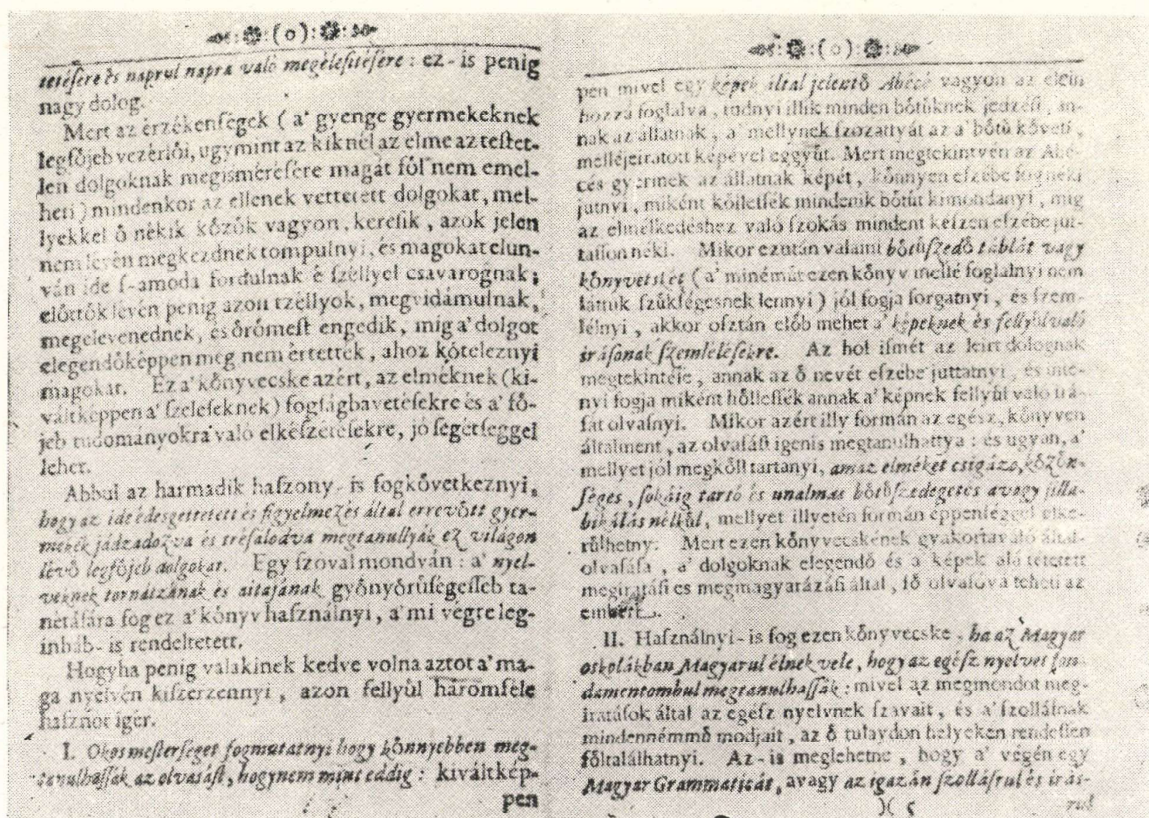
e) A melléknevek fokozásában a j is jelentkezik.

Ezt a jellemző tájnyelvi sajátást is megemlíti azok a kutatók, akik a nyugati nyelvjárástípus alaktanához is szolgáltatnak adatokat. Kardos Albert pl. ezt a sajátást, mint a nyelvjárásterületre jellemzőt írta le részletesebben (vö. Nyr. XIV:166 és Budenz-Album: 162.) Fordítónk ebben a tekintetben is hű marad anyanyelvjárásához. Ezt bizonyítják a következő adatok is: *legboldogjab* (I), *rövidjeben* (XIII), *gregjeb* (XXII) stb.

A középfok *b* jele rendszeren rövid alakjában funkcionál a fordítás nyelvében: *derekassab* (Előljáro beszéd), *leg nagyob* (I), *leg gyorsabik*, *tűdálatoßab* (XXXIV) *elöb* (XLV), *jób kéz* (CIX), *jóbik* (CXVI) stb.

f) A tárgyrag ismétlése, pleonasztikus ragozása:

A dunántúli nyugati nyelvjárástípus sajátosságait leíró régebbi közlemények [vö. pl. Plander: Tud. Gyűjt. 1838. VI. 25, Vass: Magyar Nyelvészet, 1860. V. 106. NyK. II, 368; Kardos: Budenz-Album: 170] megemlékeznek arról a sajátos jelenségről is, hogy e nyelvjárásterületen a „túteljezett” (vö. Vass: NyK. II. 368), a pleonasztikus ragozás gyakori: *aztot, eztet, aztotat, eztetet*. Kiss Sámuel Sopron megyéről szóló írásában (Tud. Gyűjt. 1823. X. 65) erről a nyelvjárási sajátásról így ír: „Soprony

5. ábra

megyében a' Répczemellékén, az ezt, azt helyett eztetet, aztatot mondják."

Fordítónk anyanyelvjárásának e sajátságát tükröző szóalakokat is találhatunk a fordítás nyelvében: *ſtet* (III), *asztot* (XLV), *eztet* (CI), *bé f^odi amaztot árnyékával...*" (CVI) stb. stb.

g) *Az i birtokos személyrag*

Az egyesszám 3. személyű birtokos személyrag a palatalis hangrendű szavakban nem *-e* (vö. *bele*, *széke* stb), hanem: *i*. Az eddigi szakirodalom (Magyar Nyelvészet, 1860. V. 76, 144, MNy. VI. 281, XLV. 336, XLIX. 526, Nyr. XLVII. 128, LXXVIII. 423, Budenz-Album: 168, Bárczi: Az *-i* birtokos személyrag, MNy L. 287—301.) ezt a jelenséget a nyugati nyelvjárástípus jellemző alaktani sajátságaként tartja számon, s így nem véletlen, hogy a fordítás nyelvében találkozunk e nyelvjárási sajátsággal is: *a' cz^ol^oknének... vagyon béli* (XII), *a' toyomány bé vagyon f^odve heval... melly alatt vagyon a' feyéri... ebben a' széki* (XVIII), *a f^onek részei* (XLI), *tiszteleti* (CXLVII) stb. stb.

h) *Az ige- és névszóképzés sajátságairól*

Az Orbis magyar szövege számos nyelvjárási sajátságot nyújt számunkra az *igék és névszók képzését illetően* is. Pl. az sem véletlen, hogy sok archaikus jellegű képzőt találunk a fordítás nyelvében. Ándrássyné, Köves Magda szerint a Sopron megyei nyelvjárásokban még ma is funkcionálnak archaikusabb jellegű képzések (vö. Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból. Magyar Nyelvjárások. II. 71). A mai *-ú*, *-ű* képzők pl. rendszeren *-ó*, *-ő* formában jelentkeznek a fordítás nyelvében: *egy-kerek^o*, *négy^oszeg^o*, *jo beszéd^o*, *keser^o*, *ſavanyo*, *egy ſzarvo*, *kefely^o*, *heged^o*, *négylábo állat*, *tanokkal* stb. Gyakoriak a szövegben a következő képzések is: *nyel^olék*, *fittyelék*, *kopácsolék*, *metélék*, *f^orész^olék*. Nem egyet közülük olvashatunk e területről közölt nyelvjárási adatokban is. Az *esőléket* pl. Vas megyei, illetőleg kemenesaljai tájszóként közli a *Tudományos Gyűjtemény* is (1831. VII. 18.)

A szakirodalom a dunántúli, a nyugati nyelvjárástípus igeképzésének két jellemző sajátságát szokta kiemelni. Az egyik sajátság az, hogy gyakrabban jelentkeznek a *kombinált frekventatív* képzők (vö. Budenz-Album: 158). Ezt a sajátságot is tükrözi fordításunk nyelve, s ilyen igealakokkal találkozunk benne: *keresdegél* (XIX), *énekeldegell* (XXII), *ſz^od^ogeli* (=szövögeti) (XXXI), *olvasdogál* (XCVIII) stb. Bár azt meg kell jegyeznünk, hogy azok a régi magyar szótárak, amelyeket fordítónk is forgatott, s amelyeknek szókészletéből igen sok elem bekerült az iskolai nyelvi tankönyvek, szótárak stb. szókészletébe is, sok kombináltan képzett igealakot is szótárastak, így Szenczi Molnár szótárában is a pleonasztikusan képzett igealakok nagy számban találhatók.

A másik jellemző sajátság, hogy a köznyelvi *-dos*, *-des*, *-dös* helyén nagyobb funkcionális terheltségű a *-doz*, *-dez*, *-döz* gyakorítóigeképző. Sámson Edgár ezt a jelenséget a Dunántúl minden nyelvjárása jellemző sajátságának tartja.

„A Dunántúl általában a -doz képző hazája” (vö. MNy, XXXVII. 306, XL. 99). Fordításunk nyelvéből e sajátság meglétének dokumentálására is idézhetünk példákat: „a' karvoly és az *elyv fogdozzák*” (XXII) „a' haláfszó madár *fogdozza* az halakat” (XXIII), „nyomdoz lábaival... (a szövő)” (LIX) stb. Kardos Albert *A göcseji nyelvjárás alaktana* című értekezésében (Budenz-Album: 159) megjegyzi, hogy ezen a nyelvjárás-területen „... -ul, -ül képzővel több oly igét találunk, melyekben a köznyelv inkább kedveli a hosszabb -kodik, -kedik képzőt”. Fordításunk nyelvében is megtalálhatjuk ezt a jelenséget. Ilyen igealak pl. a *mocsko-ful' megszenyenedik'* (LX) is. A valamivé tevést és levést jelentő denominális igék közül Kardos emlegeti a *mocskosul* igealakot is. (Budenz-Album: 160.)

C) A szókészlet sajátságairól, jellegzetes tájszavairól

A fordítás nyelvének szókészletét több szempontból vizsgáltuk meg. Először azt kívántuk tisztázni, hogy a fordító tudatosan, szándékosan használt-e fel tájszavakat. Másodsor: milyen a viszony az első magyar Orbis szókészlete, s az előbb megjelent hasonló témakört feldolgozó magyar *Janua-fordítások* szókincse között. Harmadsor: A táji jellegű tájszavak változnak-e a különböző magyarországi Orbis kiadásokban?

Arra külön is rá kell mutatnunk, hogy az Orbis első magyar fordításának szókészletében számtalan olyan szó található, amely a régebbi szójegyzékek, iskolai szótárak, köztük Comenius *Januaja* mellé szerkesztett szótárak révén terjedtek el szélesebb körben. Az így „hagyományozódott” szavak között is sok a legkülönbözőbb területekre lokalizálható tájjelegű szó is.

A sárospataki *Janua* szótárában (Lexicon Januale: 1652) a *fagopyrum* szót Szikszay Fabricius és Szilágyi Benjámín *Janua*-fordítása nyomán a *hajdena* nyugatias jellegű tájszóval magyarítják a szótár készítői. A *Hepiulus*-t a magyarítók *gyertyára rop'su legyetske'* mellett a *l'v'el-dék* szóval is értelmezték. Ez a szó pedig az erdélyi, a székely tájszavakból is gyakran merítő Tsaholczi—Bihari *Index vocabulorum* (Albae-Juliae: 1647) lapjain is a *pillangó*, a *lepke*, a *lependék* szavak társaságában értelmezi, magyarítja a *papilio* latin nevet. Ugyanezek a szavak jelentkeznek az Orbis magyar szövegében is. Ez is azt mutatja, hogy az iskolák számára szerkesztett tankönyvek, szótárak nagymértékben hozzájárultak a különböző tájak szavainak, a tájjelegű szakszókincs elemeinek elterjesztéséhez.

Erre ad példát az Orbis első magyar nyelvű kiadása is. Szövegében a szó és a tárgy szoros kapcsolatát biztosító szöveg és kép még azt is lehetővé tette számunkra, hogy az egyes szavaknak, köztük több *jellegzetes tájszónak* nemcsak hangalakját, hanem tájjelegű jelentésvariánsait is regisztrálhattuk. Egy-egy tárgyat, fogalmat az Orbis fordítója is szinonima sorral értelmez, s a legtöbb esetben az egyes nyelvjárási gócok legjellemzőbb szavait is felsorakoztatja: *sárgarépa~morkony~mohrépa; k'et'vesz'sz'~vitlya~szirony; lednek~b'kk'n; gyékén~káko~szityo; bozogány~pálika; nadály~pióka~szopoka; szentgyörgyvirág~gyöngyvirág* (vö. szentgyörgyvirág; Sopron és Vas megye Nyr. X, 332).

Miért tanulságosak számunkra ezek a szinonima-sorok? Ismeretes, hogy az egyes tájszavak *szóföldrajzi szétszóródása* eléggé problematikus kérdés a kutatók számára. A szétszóródás útjára magyarázatot találhatunk abban is, hogy a tankönyvek, az iskolai szójegyzékek, köztük a régebbiek, főleg Szikszay Fabricius szójegyzéke, *Comenius Januája* és *Orbis Pictusa* igen sok, a legkülönbözőbb nyelvjáróterületekről adatolható tájszót használtak fel a megfelelő latin szöveg magyarítására. Az inkább „keleti” *nadály* szó „nyugati” jelentkezését is ez segíthette elő. Azok a deákok, akik az iskolában megtanulták a különböző szóföldrajzi elkülönülést is kiegyenlítő, eredetileg valójában jellegzetes tájszavakat, mindennapi életük nyelvhasználatában is használni kezdték ezeket a tájszót. A szóföldrajzi „keveredés” útjára ez is magyarázó adat. Az első magyar nyelvű *Orbis*-ban is jelentkezik ez a „keveredés”. A későbbi *Orbis* kiadások is összefogják a különféle nyelvjáró gócok szókincsbeli elkülönülését: *párna~vánkos~fej-ally~fejel* (1798: Pozsony); *kötő-veszszőckel~vitlyáckal~szironyockal* (1675: Coroneae); *fonalnyaláb~végfonal~fonal-darab~percec~pászma* (1669: Nürnberg, 1685 — Lőcse, 1728: Pozsony, 1789, 1728); *hajdina~tatárka~pohánka~haricska* (1669, 1685, *kötélék~butyor~zayda~málha~gunyha~czula* [vö. MNy. XLIV, 303]), stb. stb.

Az első magyar nyelvű *Orbis* (1669) szókészletében több ún. *alaki* tájszó is található. Jellemző adat, hogy CXIII. fejezetében a magyar szövegben a köznyelvi *csendes* hangsor *csēndesz* alakban fordul elő: „... *csēndesz* elmével el *szenvednyi*, *türnyi*... a kétféle *szerecsét*...” Kiss Sámuel már idézett cikkéből (vö. Tud. Gyűjt. 1823. X. 66) is kitűnik, hogy ezt a hangsort a nyugati nyelvjáróterület bizonyos részén valóban így ejtették. Kiss szerint a *Sopron megyei nép ajkán* állandóan a *csēndesz* hangzik. Az sem véletlen, hogy a köznyelvi *gyanta*, *kanál*, *piac*, *pedig*, *ketrec* (‘tikól’), *tojás*, *szárca* szavak a fordítás nyelvében elsősorban a dunántúli, közelebbről a nyugati nyelvjárótípus területéről adatolható alakokban funkcionálnak: *jánta* (~*jánto*) (XII) [vö. Sopron m.: Nyr. IV. 181], *kalán* (LVII), *kalános gém* (XXIII) [vö. Répce vid.: Nyr. XX, 371, Vas m. Nyr. IV. 228, Göcsej, MNy. V. 87, Felsőőr: Nyr. LXXXIV. 364] *piarcz*, *piarczon csēlclapo* (CXXIV) [vö. Sopron m. Nyr. II. 561, Vas m. Nyr. V. 274, Göcsej: Nyr. XIV, 163, Felsőőr: piharc: Nyr. LXXXIV. 365]; *penig* (CXVIII) [vö. Vas m. MNy. V, 160]; *katroc* (XIX) [vö. Rábaköz: Nyr. IV, 174, Vas m. Nyr. XXII, 144, vö. még: MNy. LIX, 472]; *tojomán~tojomány* (XVIII) [vö. Vas m. Őrség: Nyr. II, 563], *šarcša* hangalak található a Dunántúlon általában [vö. Nyr. XVII, 430].

Most az 1669-es kiadású *Orbis* néhány *jellegzetes tájszavát* mutatjuk be. Feltétlenül tájszónak tekintjük a fordítás nyelvében pl. a *pise~pizse* (‘csirke’) szót is.

Az *Orbis* Szózatos ábécéjében olvashatjuk ezt a mondatot: *A’ pise* (~*pizse*) *piseget* (~*pizseget*). Gombocz Zoltán egyik írásában (MNy. VII. 355) foglalkozott a *pizse* (‘csirke’) szóval is, s ezt írja: „A legrégebbi adatot Comenius *Orbis Pictus*-ában találjuk: a *pise piseget*... mindkét szó a nyugati megyékben járatos.” Valóban az eddig megjelent közlések kivétel

nélkül a nyugati nyelvjárássterületről adatolják az idézett szavakat. A Tudományos Gyűjtemény (1939. XII. 20) Göcsejből származtatja *pizselle*, Zakál az Őrségből *pizse~pizselle* alakban. Hasonló hangsort közölnek a Nyelvőr hasábjain is Vas megyéből (Nyr. XI, 90) a Rábaközéből (Nyr. XVIII. 191) és Sopron megyéből (Nyr. V, 269).

Amikor azt állítjuk, hogy a fordító vidékének egyik valódi tájszavát használta fel, azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *Janua 1643-as bártfai* kiadásában már olvashattunk az állathívogatóból eredeztethető *pise* szóról is: „... *pipiones* dicuntur: *piseknek* (madárfiaknak, toronkác(ok)nak) neveztetnek...” (Szilágyi Benjámín fordítása).

b) *b^or^e*:

Ez a szó az Orbis LXXXVI. fejezetében olvasható a *hidacska~pallo* ~*b^or^e* szinonima sorban. A magyar szakirodalomban Comenius tankönyvének erre a szavára Asboth is hivatkozik (Nyr. XXIX, 561), Melich pedig azt írja, hogy ez a szó „csakis Dunántúl, Göcsejben és az Őrségben fordul elő” (vö. Nyr. XXIX, 506). S valóban, az eddigi közlemények csak a Dunántúlról, közelebbről inkább a nyugati nyelvjárássterületéről adatolják szavunkat. A Tudományos Gyűjtemény (1831. VII. 16) a „Vass Vármegyei Kemenes-allyi Járásbeli” szavak között említi: *börü~bürü* (,gyalog-híd’). A Nyelvőr hasábján is Vasból, Göcsejből közölik e szót (vö. pl. Nyr. XIII, 257).

c) *fót~kerékfót*:

Az Orbis LXXXIV. fejezetében a *szekér* részeit megnevező mester-szavak között több tájjellegű csoportnyelvi szót találunk, így a *kisafa* (vö. Sopron m. Nyr. V, 425), a *f^orhec* szavakat is. A Nyelvőr hasábjain Sopron és Vas megyéből adatolják ezeket a szavakat. A szóbanforgó fejezetben olvashatjuk a következő mondatot: „*keréktalp, az melly ^oszve, f^orke^osztetett hat talpfákbul, kerékfótukbul.*” A *fót*, a *kerékfót* név is jellegzetes tájszó az Orbis magyar szövegében. A magyar nyelvészeti szakirodalom eddigi közleményei is a dunántúli nyelvjárássterületekhez kötik a *folt~fót* (,keréktalp’) szót. Varga Ignác *A Felsőőrvidék nyelve* című írásában (vö. Nyelv. Füzet. 9. sz. 11) is megtaláljuk szavunkat. A Magyar tájszótár is a Dunántúlról (Baranya m.) keltezi. Az Orbis adata e szó *Sopron megyei tájszó jellegét* is valószínűsíti.

d) *sárgarépa~morkony*:

Mindkét szót a nyugati nyelvjárásstípus tájszavaként értékelik és közlik az eddigi közlemények is. Kiss Sámuel a Sopron megyei tájszók között emlegeti *morkony: sárgarépa* alakban (vö. Tud. Gyűjt. 1840. X. 33). A *Nyelvőr* egyik közlése (XLII, 382) ugyancsak Sopron megyéből adatolja a *sárgarépa, morkony* szavakat. Imre Samu és Kálmán Béla *murkon* hangsorral Felsőőrről, illetőleg a Felsőőr-vidékről közlik szavunkat (vö. Nyr. LXXXIV, 361, MNy. XXXIII, 345). A *sárgarépa* névről Benkő Loránd is azt írja, hogy ez a szó a nyugati nyelvjárássterületén évszázadok óta él, s innen került be a nemzeti nyelvbe (vö. Magyar

Nyelvj. tört. 10). A bekerülést az Orbis nagy elterjedtsége is elősegítette.

e) *czipelles~czipelés* — *sólya* — *pacsmag* szavak olvashatók az Orbis LXII. fejezetében. A nyugati nyelvjáróterületről közölt tájszóközlések között megtalálhatjuk ezeket a hangsorokat is. A *sólya* szót Vas megyeinek, kemenesaljnainak jelzi az MTSZ is. A *pacsmagot* Rábaközéből, Bősárkányból közli a Nyelvőr (XVIII, 19). A *czipelles~cipellés~cipellős* hangsorokat Sopron és Vas megyei tájszóknak jelzik az eddigi közlemények is (vö. Nyr. II, 517). De itt is rá kell mutatnunk arra, hogy e szavak is hagyományozódtak, szétterjedtek a legkülönbözőbb területeken élő szerzők által szerkesztett szótárak révén is. Gyarmathi szótára (1816) is felsorakoztatja e szavakat: *solya*, *tzipő*, *tzipellős*, *topány*. Az is igaz, hogy Gyarmathi forrásul használta a comeniusi tankönyvek nyelvének magyar szókincsét is.

f) *pléh*, *heázat*, *szarufa*, *olló*, *rag*, *szelemén* szavak szerepelnek az Orbis LXVI. fejezetében. Ebben a részben a *ház* leírását kapjuk. Vajon használ-e a fordító a nyugati nyelvjáróterülethez köthető szavakat a latin textus magyarításában? Igen! A *pléh* szót ‚zár‘, ‚lakat‘ jelentésben olvashatjuk az idézett részben. A *pléh~pele~pèle~pelé~pélé~pélhe* szóalakokat elsősorban Sopron és Vas megyéből származtatják a megfelelő közlemények is (vö. Nyr. XX, 367, Nyr. XXV, 576 stb.) Az Orbis e fejezetében olvasható a következő mondat: „... a findelyek... fekszenek léceken, ezek *szarufákon*, *ollókon*, *ragokon*, *szeleméneken*...” (vö. NyK. XLVII, 311). Az itt szereplő szavakat a Nyelvőr közleményei is Sopron, Vas, Zala és Veszprém megyékből közlik (vö. pl. Nyr. III, 478, XII, 189, XVII, 284, XIX, 575). Mészöly Gedeon „Az Őrség százévvvel ezelőtt” című írásában Zakál György „Eörségnek leírása”, 1818-ból származó kéziratban maradt szövegéből közli a *ház* leírását nyújtó részt is (vö. Ethn. 1917. 99). Ebben is olvashatjuk az *olló*, *szelemen* és a *rag* szavakat. Kardos Albert a „Göcseji szók” között emlegeti a *szelement* és a *ragot* is (vö. Nyr. XII, 95). Gönczi Ferenc (Göcsej ismertetése, Kaposvár, 1914, 407); Vajkai (A magyar népi építkezés, Bp. 1948) is e területekhez kötik a szóbanforgó szavakat. A dunántúli nyelvjárásokhoz köthető *rag* szót különben a dunántúli nyelvjárások tájszókincsét is gyakran felhasználó Simon István „A múlt énekel” című versében (vö. Magyar Nemzet, 1965. dec. 19. sz.) is szerepelteti:

„Hangból ének lenni
nem tud így a dal,
ám sorsát se jegyzi
le a tintahal,
fényét hullócsillag
sosem őrzi meg...
Mi hallja? *Füstös rag*,
zsup meg üvegek...”

g) *tzuka*

Ez a szó a következő nyelvi mezőben fordul elő: „... a' $fz_0^{el}e_0^{fe}$ jejeket, a' gerezdekent, mellyeknek *tzukáin* a' $fz_0^{el}e_0^{fe}$ zemek $f_{üg}^{nek}$...” (XVII). A

Tudományos Gyűjtemény egyik közleménye (1828. X. 68), *baranyai*, közelebbről *ormánysági* tájszónak jelzi, s „kiseded zsák” jelentéssel értelmezi. Dömötör Sándor a szó *dunántúli* előfordulásait szedi sorba (vö. MNy. LVII, 216). Az Orbis különben nemcsak a *cuka~tzuka~czuka* szó alakjára, hanem egy sajátos *jelentésvariánsára* vonatkozólag is értékes forrásunk.

h) *tégláz* (,vasal'): Az Orbis 1669-es kiadásának magyar szövegében olvashatjuk ezt a mondatot is: „...a' szabo...*megettéglázza* a' varáfokat a' *téglázo-vassal*...” (LXI). A *tégláz*, *megettégláz*, *téglázó vas* szavakat is mint jellegzetes tájszókat kell számontartanunk. Az eddigi gyűjtések elsősorban Vas, Sopron, Zala megyék területéről közlik (vö. Vértes: Nyelvj. tanulm. I. Nyelv. Füz. 9. sz. 48. l: *tégláz* (,vasal'), *téglázó vas* (,vasaló'); Beke (Nyr. LXXVII, 79—80) a Vas megyei Iváncról közli szavunkat: *téglázóvas*. A Nyr. több közleménye (pl. LXXI, 122; LXXII, 254) „a Zalafolyó mentén” használatos tájszavak között emlegeti a *tégláz* (,vasal') szót.

i) *reznek*

Ennek a szónak jelentése az Orbis nyelvében „vizityuk” (XXI). A MTSZ közli ugyan e tájszót, de bizonytalan lokalizálással. A Nyr. (LXXIV. 213) Veszprém megyéből adatolja, de egy, az eredeti jelentéshez alig kapcsolható jelentésvariánst társít hozzá: „nem rendes magatartású, gyakran trágár beszédű ember”.

*

**

Még egy problémát szeretnénk részletesebben előtérbe állítani. Igen tanulságos a későbbi magyarországi Orbis kiadások nyelvében jelentkező változások kérdése is. A nürnbergi 1669-es kiadás magyar szövege a későbbi magyarországi kiadásokban sem módosult nagyobb mértékben. A változás azonban mégis tanulságos. Összehasonlítottuk a Brassóban 1675-ben megjelent, a lőcsei 1685-ben napvilágot látott és ugyancsak Lőcsén 1728-ban kiadott Orbis szövegét, s azt állapíthattuk meg, hogy az első, hazai nyomdában, 1685-ben megjelent Orbis szövege nem változott, s azok a sajtósági nyelvjárási jelenségek, amelyek jellemezték az 1669-es kiadás nyelvét, szinte változtatás nélkül jelentkeznek ebben az 1685-ös lőcsei kiadásban is. A változás irányában legfeljebb ott van elmozdulás, hogy néhány *szélsőséges nyelvjárási sajtóság* kezd háttérbe szorulni. Pl. már keveredik a *-ni és -nyi* főnévi igenévképző (*tselekednyi*: de *véghez vinni* stb.) a többi sajtóság, így az *a* utáni *o-zás* (ágokon), az *-ét* (tanét), a zártabb ragok (*-bul*, *tul*), a *gemináció* (erössen), az *l-ezés* stb. megmaradt. Szinte változtatás nélkül jelentkeznek azok az alaktani „nyugati” jellegű sajtóságok is, amelyekről dolgozatunkban is szót ejtettünk. Így került át sok *nyelvileg nyugati jellegű sajtóság keletre is*. Az 1728-as kiadásokban már nagyobb mértékű a változás, és éppen azok a nyelvjárási sajtóságok tűnnek el, amelyek annyira jellemezték az 1669-es kiadás nyelvét. Az *ö-zés* teljesen eltűnik, az *l-ezést* a *j-zés* váltja, az *á* utáni *c-zás* nincs meg. A főnévi igenévképző *-ni* formában funkcionál, az *ét* helyett az *ít* képző szerepel, az erősebb *gemináció* eltűnik, a hatá-

rozóragok zártsága megszűnik, a -doz képző szerepét a -dos veszi át stb. stb. A szókincsben is megindult a változás. Az *alaki tájszók* változása következetes (pl. *jánto~jánta* helyett *gyanta*). Míg az 1685-ös kiadásban szinte valamennyi jellegzetes „nyugati” „dunántúli” tájszó szerepel a szövegben, az 1728-as kiadásban már nem olvashatók ezek a szavak. Így kimaradnak pl. a következők: *sudáriveral*, helyette csak a *fényével* szerepel, az *onnénd* szó *onnét* alakban jelentkezik, teljesen eltűnnek a következő szavak: *fityelék*, *kanaf*, *subica*, az *olló*, *rag*, *szelemen* szinonima sor hiányzik, úgyszintén a *börü* is. A legrégebbi szójegyzéki, szótári „örökség” szavai (Calepinus, Szikszay Fabricius, Szenczy Molnár, a Januárszótárak) szinte kivétel nélkül eltűntek: *alattság* (.hajókötel'), *bötke~böt-kő~butkó* (.csomó'), *tetem* (.csont'), *buc* (.comb'), *bányászna* (.érc'), *csélcsapó* (.fecsegő'), *pennavális* (.pennatartó'), *csikle* (.tőr'), *kalmármarha* (.áru') *éltető állatok* (.elemek'), *áros* (.eladó') stb. stb. Azok a szavak, amelyek Comenius Janua kiadásainak magyar szövegébe mint szótári örökség kerültek be (pl.: *macskaméz*, *kuritol*, *zumaraz*, *feal*, *zomakkigyó*, *kankalék*, *cölonke*, *koszperd* stb.) az első magyar nyelvű Orbisban is funkcionálnak, de a későbbi kiadásokban már nem kaptak szerepet.

A XVIII. századi Orbis kiadásokból az előbb feltüntetett szavak mind eltűntek. Elsősorban azért, mert az élet is túladdott e szavakon, és az eleven tankönyv élő nyelve nem tűrte meg e szavakat. Ebben az időszakban kerültek be az Orbis magyar nyelvébe azok az idegen szavak és tükörszavak (*tutor*, *szuperlát*, *prókátor*, *falastrom*, *lajbli*, *bál* (.kötés'), *trébely* (.Triebel'), *szentenciáztat* (.tömlöcre ítéltetik'), *Traktír-ház*, *Ispotály*, *hostátok*, *hébér*, *sámoly* stb. (vö. J. A. Comenii Orbis Pictus in Hungaricum, Germanicum et Slavicum... Pozsony, 1798; Szombathy János átdolgozásában!), melyek az első magyar Orbis nyelvében még nem találhatóak. Különbben a régebbi iskolai tankönyvek szókincsét, különösen az úgynevezett szakszókincsét jellemezte, hogy mentesek voltak az idegen terminológiáktól, a fordítók ui. igyekeztek mindent magyarul „kitenni”.

Az Orbis Pictus magyar szövege az irodalmi norma követelményének irányában abban is jó szolgálatot tett, hogy sok táj- és csoportnyelvi jellegű szót emelt be a szövegbe, és ezzel is segítette a szavak nagyobb mérvű elterjedését.

Az első magyar nyelvű Orbis nyelvének elemzésével azt a célt is szolgálni kívántuk, hogy hogyan tett nagy szolgálatot a fordító a magyar nyelvnek tanítási nyelvvé való fejlesztésében is. Cikkünknek tehát a nyelvjárástörténeti tanulságok mellett tudománytörténeti tanulságai is vannak.

